

Radboud University

Nijmegen, the Netherlands

De rol van media bij de ontwikkeling van het begrip ‘dood’ bij kinderen

Een onderzoek naar de rol van de representatie van de dood en het rouwproces in ‘The Lion King (1994)’ bij de ontwikkeling van het begrip ‘dood’ bij kinderen van zeven en acht jaar

The potential influence of media on children’s concepts of death

A research into the potential influence of the portrayal of death and the process of grieving in ‘The Lion King (1994)’ on seven and eight year old children’s concepts of death

Bachelorscriptie Communicatie- en Informatiewetenschappen

Romy Koenjer

S1042725

Romy.Koenjer@student.ru.nl

Docent: Dr. L. M. C. Faro

Tweede beoordelaar: Dr. L. B. E. van Hal

Aantal woorden: 7494

Samenvatting

Tot ongeveer het tiende levensjaar is het begrip ‘dood’ voor kinderen cognitief moeilijk te begrijpen. Desondanks blijkt het voor jonge kinderen essentieel te zijn om een volwassen begrip van de dood te ontwikkelen. Het begrijpen van de dood als een biologisch feit gaat namelijk gepaard met afname van angst voor de dood (Slaughter & Griffiths, 2007). Om bij te dragen aan de ontwikkeling van dit begrip wordt portrettering van de dood in films als zeer zinvol gezien (Tenzek & Nickels, 2017).

Het doel van dit onderzoek is daarom om inzicht te krijgen in de rol van een filmfragment, bij de ontwikkeling van het concept ‘dood’ bij kinderen. Om antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag hebben vijf studenten in totaal tien kinderen van zeven en acht jaar geïnterviewd. Hierbij werd éérst de kennis van het concept dood gemeten door middel van het *‘Death Interview for Children’*, welke gericht is op de subcomponenten die kinderen stapsgewijs ontwikkelen: ‘onomkeerbaarheid’, ‘toepasselijkheid’, ‘onontkoombaarheid’, ‘beëindiging’ en ‘causaliteit’ (Slaughter & Griffiths, 2007). Vervolgens werd de representatie van de dood en het rouwproces uit *‘The Lion King’* getoond, waarna de kinderen nogmaals werden geïnterviewd aan de hand van dezelfde vragenlijst. Via deze wijze werd het effect van het filmfragment op de ontwikkeling van het concept dood inzichtelijk gemaakt.

De representatie van de dood bleek voornamelijk invloed te hebben op de subcomponenten onomkeerbaarheid en beëindiging. De kinderen gaven ná het filmfragment duidelijk betere antwoorden en toonden dus een beter begrip. Het filmfragment bleek een kleinere rol te spelen bij de subcomponenten onontkoombaarheid en toepasselijkheid. Desondanks bleek de realistische portrettering van de dood geen invloed te hebben op het subcomponent causaliteit.

Kortom, het narratief uit dit onderzoek kan fungeren als pedagogisch hulpmiddel om bij te dragen aan de ontwikkeling van het begrip ‘dood’ bij kinderen.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	
1.1. Aanleiding	p. 4
2. Theoretisch kader	
2.1. De ontwikkeling van het begrip dood	p. 5
2.2. Ervaring met de dood	p. 6
2.3. Cultuur en religie	p. 7
2.4. Narratieven	p. 8
2.5. Onderzoeksvraag	p. 10
3. Methode van het onderzoek	
3.1. ‘Death Interview’	p. 11
3.2. Vragenlijst ouders	p. 11
3.3. Het filmfragment	p. 12
3.4. Participanten	p. 12
3.5. Procedure	p. 12
3.6. Analyse	p. 13
4. Resultaten	
4.1. Onontkoombaarheid/ algemeenheid	p. 15
4.2. Toepasselijkheid	p. 16
4.3. Onomkeerbaarheid/ permanentie	p. 16
4.4. Beëindiging	p. 18
4.5. Causaliteit	p. 18
4.6. Cultuur	p. 19
4.7. Directe ervaring met de dood	p. 20
4.8. Rol van de ouders	p. 20
5. Conclusie en discussie	
5.1. Discussie	p. 22
5.2. Beperkingen en toekomstig onderzoek	p. 24
5.3. Conclusie	p. 25

Bibliografie p. 27

Bijlagen

Bijlage I: Death Interview p. 30

Bijlage II: Vragenlijst ouders p. 32

Bijlage III: Informatiedocument ouders/verzorgers p. 34

Bijlage IV: Toestemmingsverklaring ouders/verzorgers p. 37

Bijlage V: Debriefing p. 39

Bijlage VI: Codeboek p. 40

Bijlage VII: Verklaring geen fraude en plagiaat p. 41

1. Inleiding

1.1. Aanleiding

Wat betekent het begrip ‘dood’ voor een kind? Ieder kind wordt vroeg of laat met de dood geconfronteerd. Echter, kinderen beschikken niet over de kennis en ervaring over dit begrip in vergelijking met hun ouders, waardoor zij de dood vaak niet herkennen als een biologische gebeurtenis (Longbottom & Slaughter, 2018). De dood is namelijk voor een kind tot ongeveer het tiende levensjaar cognitief moeilijk te begrijpen (Slaughter & Griffiths, 2007).

Desondanks blijkt het voor jonge kinderen essentieel te zijn om een volwassen begrip van de dood te ontwikkelen. Het begrijpen van de dood als een biologisch feit gaat namelijk gepaard met afname van angst voor de dood (Slaughter & Griffiths, 2007). Bovendien stellen Harding, Flannelly, Weaver en Costa (2005) dat religie ook een rol kan spelen in het reduceren van angst. Tevens suggereren Cox, Garret en Graham (2004) dat de rol van ouders en de directe ervaringen van kinderen met de dood ook invloed uitoefenen op een beter begrip.

Om bij te dragen aan de ontwikkeling van het begrip dood bij jonge kinderen worden narratieven als zeer zinvol gezien. Onderzoek wijst uit dat narratieven als belangrijk mechanisme fungeren voor het starten van betekenisvolle en educatieve conversaties over de dood (Tenzek & Nickels, 2017). Ook Sedney, geciteerd in Longbottom en Slaughter (2018) suggereert dat beelden over de dood in de media even zinvol zijn als een directe en educatieve aanpak. In dit verband blijkt een realistische weergave van de dood wel van belang te zijn bij de ontwikkeling van een volwassen begrip, aangezien een onrealistische weergave als verwarrend kan worden beschouwd (Tenzek, & Nickels, 2017).

Media, bijvoorbeeld films kunnen dus een bijdrage leveren aan het verhogen van kennis over de dood. Het doel van dit onderzoek is daarom om inzicht te krijgen in de rol van een filmfragment waarin de dood wordt verbeeld, bij het begrijpen van het concept ‘dood’ bij Nederlandse kinderen.

2. Theoretisch kader

2.1. De ontwikkeling van het begrip dood

Door de jaren heen zijn er vele studies gepubliceerd waarin onderzoek is verricht naar de ontwikkeling van het concept dood bij jonge kinderen en welke factoren daar invloed op uitoefenen.

Ten eerste, om de ontwikkeling van het complexe begrip te begrijpen, benoemt het gros van de studies vijf subcomponenten die bijdragen aan een volwassen begrip van de dood (Longbottom & Slaughter, 2018; Slaughter & Griffiths, 2007; Cox, Garrett & Graham, 2005):

- *Onomkeerbaarheid/permanentie*: het begrip dat de dood permanent is en dat er geen mogelijkheid is om terug te keren;
- *Toepasselijkheid*: het begrip dat alleen datgene wat leeft dood kan gaan.
- *Onontkooombaarheid/algemeenheid*: het begrip dat alle levende “dingen” uiteindelijk komen te overlijden;
- *Beëindiging*: het begrip dat alle lichamelijke processen ophouden met functioneren met de dood als gevolg;
- *Causaliteit*: het begrip dat de dood veroorzaakt wordt door afbraak van lichamelijke functies.

De hiervoor genoemde subcomponenten worden vanaf vijf jaar stapsgewijs begrepen tot ongeveer het tiende levensjaar. Nagy (1948) was één van de eerste onderzoekers die verschillende fasen van de ontwikkeling van het concept dood bij kinderen identificeerde op basis van leeftijd, waarna er meerderen volgden. Het gros van deze studies hebben aangetoond dat kinderen van vijf en zes jaar als eerste het subcomponent onomkeerbaarheid zullen begrijpen, waarbij deze groep bewustwording ontwikkelt over de dood als een permanente gebeurtenis. De daaropvolgende subcomponenten die kinderen volledig ontwikkelen zijn toepasselijkheid, onontkooombaarheid en beëindiging (Speece & Brent, 1984; Slaughter & Griffiths, 2007; Longbottom & Slaughter, 2018; Kenyon, 2001). Het laatste en tevens het meest complexe subcomponent voor kinderen is het begrip dat de dood wordt veroorzaakt door afbraak van lichamelijke functies. Deze laatste bewustwording ontwikkelt een kind rond de leeftijd van acht tot tien jaar, waarbij de dood wordt herkend als een biologische gebeurtenis (Longbottom & Slaughter, 2018).

De subcomponenten zijn in vele studies getoetst om de ontwikkeling van het concept dood bij kinderen te meten. Deze studies zijn verricht met behulp van verschillende methodes

zoals vragenlijsten, interviews en kindertekeningen (Bonoti, Leondara & Mastora, 2011). Een vragenlijst waar veelvuldig gebruik van wordt gemaakt in de wetenschap is het zogenoemde *'Death Interview for Children'* (Slaughter & Griffiths, 2007). Deze vragenlijst is een nauwkeurige methode dat de kennis van het begrip dood bij kinderen van vier tot tien jaar toetst door bepaalde scores toe te kennen aan de vijf subcomponenten.

2.2. Ervaring met de dood

Een aspect dat volgens Cox, Garrett en Graham (2005) tevens invloed uitoefent op het begrip dood bij kinderen is ervaring. Hierbij worden zowel de directe ervaringen van kinderen met de dood, als datgene wat kinderen is verteld over de dood bedoeld. Uit een analyse van kindertekeningen uit de studie van Bonoti, Leondari en Mastora (2013) is gebleken dat kinderen met ervaringen met de dood in de directe omgeving over het algemeen het concept beter begrijpen dan onervaren kinderen.

Ondanks het feit dat directe ervaringen grote invloed kunnen hebben op de ontwikkeling van kinderen, stellen Longbottom en Slaughter (2018) dat deze twee variabelen worden gemedieerd door de communicatie met ouders. Directe ervaringen met de dood dragen volgens hen namelijk bij aan de keuze van ouders om met hun kinderen te praten over de dood. Desondanks blijken vele ouders dit gespreksonderwerp uit te stellen tot de eerste ervaringen van hun kind met de dood zich voordoen. Geciteerd in Longbottom en Slaughter (2018), suggereert Miller dat ouders hun kinderen vaak cognitief en emotioneel te onvolwassen achten om de dood te begrijpen en er mee om te gaan. Echter, Corr en Balk (2010) stellen dat jonge kinderen gebeurtenissen vaak eerder percipiëren dan dat zij aan hun ouders kunnen uitleggen. Om deze reden dienen ouders zichzelf meer voor te bereiden om hun kinderen te helpen bij de ontwikkeling van het begrip dood door eerder conversaties te starten. Miller, geciteerd in Longbottom en Slaughter (2018) verklaart het uitstellen van conversaties over de dood door veranderingen in de wijze waarop ouders hun kinderen opvoeden, inclusief de wijze waarop zij hun kinderen kennis laten maken met het begrip 'dood'. Ook Cox et al. (2005) suggereren dat de rol van ouders met betrekking tot het uitleggen van dit begrip bij kinderen is veranderd van een verklarende/onderwijzende rol in een beschermende rol. Veel volwassenen vermijden de biologische realiteit door abstracte termen te gebruiken die voor kinderen misleidend zijn. Eufemismen zoals "op reis gaan" en "een lange slaap houden" veroorzaken verwarring en kunnen zelfs leiden tot angst.

Tenslotte heeft de wijze waarop ouders communiceren over dit concept niet alleen invloed op het begrip van kinderen over de dood, maar draagt dit ook bij aan de wijze waarop het kind op oudere leeftijd communiceert over dit onderwerp (Longbottom & Slaughter, 2018).

2.3. Cultuur en religie

Meerdere studies hebben aangetoond dat naast de ontwikkeling van het kind en ervaring met de dood, de cultuur waarbinnen het kind opgroeit ook invloed uitoefent op de ontwikkeling van het concept dood bij kinderen. Uit een studie van Schönfeld en Smilansky, geciteerd in Kenyon (2001) is gebleken dat de onstabiele, politieke situatie van Israël bijdraagt aan een beter begrip van het concept dood bij Israëliëse kinderen in vergelijking met Amerikaanse kinderen. Mahon, Goldberg en Washington (1999) concluderen dat dit verschil wordt veroorzaakt door het eerder tot stand komen van gesprekken over de dood vanwege de militaire functies van vaders van kinderen in onstabiele, politieke situaties.

Ook religie heeft invloed op de ontwikkeling van het concept dood. Harding, Flannelly, Weaver en Costa (2005) suggereren dat het geloof in het leven na de dood bijdraagt aan het reduceren van angst voor de dood. Desondanks menen Cox et al. (2005) dat deze religieuze overtuiging er ook voor kan zorgen dat kinderen, ten aanzien van het laatste subcomponent, moeite hebben met het beschrijven van de dood als een permanente situatie. Een andere studie van Wenestram en Wass, geciteerd in Kenyon (2001) toonden ook culturele verschillen aan middels kindertekeningen over de dood. Hieruit bleek dat Zweedse kinderen voornamelijk culturele uitvaartrituelen afbeelden en dat Amerikaanse kinderen de dood eerder associëren met dodelijke ongevallen of geweld. De onderzoekers geven als verklaring dat Amerikaanse kinderen, vergeleken met Zweden, vaker geconfronteerd worden met representaties van de dood in de media. In dit verband blijkt media dus ook van invloed te zijn.

2.4. Narratieven

Vanwege het feit dat vele kinderen wellicht moeite hebben om te discussiëren over de dood met hun ouders, aangezien zij de dood associëren met iets wat beangstigend, onplezierig en onnodig is, is het van essentieel belang om deze communicatie te stimuleren (Cox, Garrett & Graham, 2005). Een volwassen begrip van de dood resulteert namelijk in afname van angst voor de dood bij kinderen (Slaughter & Griffiths, 2007). Een manier welke, naast directe

ervaringen met de dood, zou kunnen bijdragen aan de totstandkoming van conversaties met kinderen over dit onderwerp is het benutten van de media (Longbottom & Slaughter, 2018). Tenzek en Nickels (2017) zien gesprekken met kinderen over de dood van personages zelfs als een ijsbreker voor het creëren van verwachtingen over de werkelijkheid. Bovendien blijkt uit resultaten van het onderzoek van Renaud, Engarhos, Schleifer en Talwar (2018) dat de eerste gesprekken over de dood tussen ouders en kinderen ontstaan naar aanleiding van beelden uit de media, gevolgd door de dood van een huisdier of grootouders. Narratieven fungeren voor ouders dus als een effectief middel om conversaties over de dood te starten.

Daarnaast beschikken narratieven ook over een andere krachtige werking waar binnen de communicatiewetenschap veel onderzoek naar is verricht. Deze werking wordt al deels in de definitie van narratieven van Toolan in Hoeken, Kolthoff en Sanders (2016) toegelicht. Zij definiëren dit aspect namelijk als *“een waargenomen reeks van onwillekeurige, verbonden gebeurtenissen van mensen of fantasiefiguren die ervaringen op doen waar wij als mens van kunnen leren”*. Dit concept stelt dus dat mensen leren door de ervaringen van personages uit verhalen. Onderzoek heeft uitgewezen dat narratieven kunnen leiden tot aanpassing van overtuigingen, attitudes en gedragingen van mensen (Hoeken, Kolthoff & Sanders, 2016). De onderliggende kernmechanismen die daartoe leiden zijn transportatie en identificatie. Transportatie wordt omschreven als een mentaal proces waarbij mensen zodanig worden meegenomen in een narratief, dat zij psychologisch gezien minder bewust worden van de ‘echte’ wereld om hen heen. Dit mechanisme draagt bij aan het effect dat mensen met een hoge mate van transportatie, beschikken over overtuigingen die meer in overeenstemming zijn met conclusies die uit het narratief voortkomen (Green & Brock, 2000). Identificatie is een proces waarbij mensen door een narratief tijdelijk hun zelfbewustzijn (deels) verliezen en zichzelf verplaatsen in het desbetreffende personage. Het proces van identificatie wordt beëindigd of verstoord door externe stimuli of wanneer het narratief ten einde is gekomen (Cohen, 2001). Uit onderzoek van Hoeken et al. (2016) is gebleken dat zowel de waargenomen gelijkheid tussen het personage uit het narratief en de toeschouwer, als het perspectief van het verhaal invloed hebben op de mate waarin iemand zich identificeert met een personage.

Cohen (2001) signaleert in zijn studie ook een ander aspect naast transportatie en identificatie, namelijk parasociale interactie (PSI). Daar waar identificatie bijdraagt aan volledige vervanging van de eigen identiteit door die van een personage uit een narratief,

zorgt het concept van PSI er slechts voor dat de ontvanger een bepaalde mate van vriendschap ervaart met het personage. In dit geval behoudt de ontvanger zijn of haar eigen identiteit.

Ondanks de bewezen effectieve werking van narratieve overtuigingsprocessen, zijn er volgens Das, Elzen, Broers en Hoppener (2018) ten opzichte van volwassenen aanzienlijk minder studies verricht naar de werking van verhalen bij kinderen. Desondanks blijkt uit resultaten van een recente studie over narratieve overtuigingsprocessen bij kinderen, dat zij hetzelfde effect vertonen als volwassenen. Dore, Smith en Lillard (2017) suggereren dat kinderen vanaf zeven jaar door blootstelling aan verhalen, de overtuigingen van personages overnemen en hun gedragingen worden beïnvloed. Daarnaast toonden Das et al. (2018) op basis van hun onderzoek aan dat vooral de relatie met een personage uit een narratief een bepalende rol speelt in de narratieve overtuiging van kinderen. Opvallend binnen dit onderzoek is dus dat deze overtuiging bij kinderen is ontstaan door parasociale interactie in plaats van het innemen van het perspectief van het personage. Op basis van de literatuur kan er geen duidelijke uitspraak worden gedaan over voorspellers van narratieve overtuigingen voor dit onderzoek. Echter, er kan wel de verwachting worden geschept dat kinderen vanaf zeven jaar mogelijk worden beïnvloed door narratieven. Bovendien heeft deze leeftijdsgroep al enige kennis over een aantal subcomponenten van de dood, maar beschikken deze kinderen nog niet over een volwassen begrip ervan. In het huidige onderzoek kan daarom worden gesteld dat een narratief mogelijk een positief effect kan hebben op het begrip ‘dood’ bij kinderen uit groep vier van het basisonderwijs.

Binnen de huidige, beschikbare literatuur is er veelal onderzoek gedaan naar verbeelding van de dood in kinderfilms van zowel Disney als Pixar. Hierbij werden onder andere films als ‘*Snow White and the Seven Dwarfs*’, ‘*Bambi*’, ‘*Beauty and the Beast*’, ‘*Tarzan*’, ‘*The Lion King*’, etc. geanalyseerd. Hieruit bleek dat de film ‘*The Lion King*’ de dood op een realistische wijze portretteert en daarbij dus beschouwd kan worden als een effectieve en educatieve methode voor de ontwikkeling van het begrip dood (Cox, Garrett & Graham, 2005; Tenzek & Nickels, 2017). Het fragment dat zowel de dood van het personage uit ‘*The Lion King*’ als het rouwproces representeert, zal daarom binnen dit onderzoek worden ingezet om te bepalen in hoeverre het invloed uitoefent op de ontwikkeling van het begrip dood bij kinderen. Aangezien Kijkwijzer een leeftijdsgrens van negen jaar hanteert bij de vernieuwde versie uit 2019, is ervoor gekozen om de desbetreffende gebeurtenis uit de versie van 1994 te tonen. Deze hanteert een leeftijdsgrens vanaf 6 jaar (Kijkwijzer, 2020).

2.5. Onderzoeksvraag

Bovenstaande beschouwing op basis van relevante literatuur over de ontwikkeling van het begrip dood bij kinderen, de effectieve werking van narratieven en de rol van kinderfilms vormen de fundering voor de formulering van de volgende onderzoeksvraag:

“In hoeverre speelt het filmfragment, waarin de vaderleeuw komt te overlijden en het zoontje bij zijn lichaam rouwt om zijn dood, uit ‘The Lion King’ uit 1994 een rol bij het begrip de ‘dood’ bij kinderen van zeven en acht jaar?”

Met behulp van dit onderzoek kan er meer inzicht worden verkregen in hoeverre een filmfragment uit *‘The Lion King’* invloed kan hebben op de ontwikkeling van het concept dood bij Nederlandse kinderen. Samenvattend kan gesteld worden dat het ontwikkelen van een volwassen begrip van de dood zeer zinvol blijkt te zijn voor jonge kinderen. Bovendien suggereren Bonoti et al. (2011) dat inzichten over de ontwikkelingen van dit begrip ook essentieel zijn voor de begeleiding van het kind bij de eerste ervaring met de dood en dat deze tevens van belang zijn voor ouders en docenten van kinderen.

3. Methode van het onderzoek

Om antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag is in de periode februari tot juni 2020 gebruik gemaakt van een kwalitatieve onderzoeksmethode. Een kwalitatief onderzoek kenmerkt zich namelijk door het begrijpen van gebeurtenissen en verschijnselen en legt de nadruk op betekenissen, ervaringen en interpretaties, hetgeen binnen dit onderzoek van toepassing was (Swaen, B., 2019).

3.1. 'Death Interview'

Voor dit onderzoek is ervoor gekozen om semigestructureerde interviews af te leggen, aangezien interviews het meest worden aangeraden om gevoelige informatie aan kinderen te vragen (Adlit, 2016). Er is gebruik gemaakt van het zogenoemde '*Death Interview*'. Deze methode is ontwikkeld om middels een gestructureerde vragenlijst met open vragen en score criteria de ontwikkeling van het begrip dood bij kinderen tussen de vier en tien jaar te toetsen (Slaughter & Griffiths, 2007). Zoals eerder in het theoretisch kader is toegelicht, baseert het '*Death Interview*' zich op de vijf operationele definities: 'onomkeerbaarheid', 'onontkoombaarheid', 'toepasselijkheid', 'beëindiging' en 'causaliteit'. De scores per subcomponent werden tijdens of direct na afloop van de individuele interviews ingevuld als hulpmiddel om een inschatting te kunnen geven van het begrip van de dood en het effect van het filmfragment daarop. Deze scores variëren per subcomponent van nul tot twee punten. De maximale score van tien punten dat gegeven kon worden staat voor een volwassen begrip van de dood. Om specifiekere informatie van de kinderen te verkrijgen, is er waar nodig van de lijst afgeweken. De interviews zijn voorafgaand getest met één proefpersoon uit de eigen onderzoeksgroep om de interviewvaardigheden van de onderzoekers te verbeteren. Alle interviews zijn individueel door een tweetal van studenten afgenomen, waarvan één onderzoeker de rol van interviewer op zich nam en de ander aantekeningen maakte. De Nederlandstalige versie van het '*Death Interview*' is toegevoegd in bijlage I.

3.2. Vragenlijst ouders

Nadat ouders/verzorgers toestemming verleenden voor de uitvoering van de interviews bij hun kind, is hen gevraagd om vóór de interviews een vragenlijst in te vullen. Deze vragen geven inzicht in de variabelen '*cultuur*', '*rol van de ouders*' en de '*directe ervaring met de dood*', zoals deze in het theoretisch kader zijn besproken. Via deze wijze werd er informatie

vergaard over de (eventuele) religieuze opvoeding, conversaties over de dood en de directe ervaringen van het kind met de dood. De vragenlijst voor de ouders is toegevoegd in bijlage II.

3.3. Het filmfragment

Het beeldmateriaal dat in dit onderzoek is benut om antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag is een fragment uit de film *'The Lion King'*. Dit filmfragment portretteert de dood namelijk op een realistische wijze. Zowel de oorzaak van de dood, de overleden vader en het verdriet van de zoon worden hierin weergegeven (Cox, Garrett & Graham, 2005). De participanten hebben via YouTube ongeveer twee minuten gekeken naar het fragment waarin de jonge leeuw genaamd Simba, zijn vader Mufasa verliest door een opgezet plan, waarna Simba rouwt bij Mufasa's lichaam.

3.4. Participanten

In totaal zijn er tien kinderen geïnterviewd, waarvan acht meisjes en twee jongens. Zoals in het theoretisch kader is toegelicht, is er rekening gehouden met de leeftijd van de kinderen. Vier kinderen hadden een leeftijd van zeven jaar en zes kinderen waren acht jaar. De ouders van de kinderen zijn door de huidige omstandigheden rondom COVID-19 telefonisch en per e-mail benaderd uit het eigen netwerk van de onderzoekende studenten. Bij de bepaling van de participanten is er geen rekening gehouden met diverse culturen, maar mogelijke cultuurverschillen zijn wel meegenomen in het resultatenhoofdstuk.

3.5. Procedure

Zoals eerder is toegelicht, is de dood een begrip dat kinderen kunnen associëren met iets wat beangstigend, onplezierig en onnodig is (Cox, Garrett & Graham, 2004). Het onderzoek is daarom zorgvuldig en ethisch verantwoord verlopen. Nadat het onderzoek was goedgekeurd door de Ethische Commissie van de Radboud Universiteit ontvingen ouders vóór het onderzoek een informatie- en een toestemmingsdocument met uitleg over de vrijwillige deelname, het doel van het onderzoek, hoe de gegevens worden bewaard en waar deze voor gebruikt worden. Deze documenten zijn toegevoegd in bijlagen III en IV. Nadat de

toestemming was verleend, werden ouders gevraagd om de vragenlijst in te vullen en te versturen waarna het interview van start kon gaan.

De diepte-interviews hebben aan de hand van het *'Death Interview'* tweemaal plaats gevonden via Zoom, aangezien het door de omstandigheden rondom COVID-19 niet verantwoord was om direct contact te hebben. Daarnaast werd door de ethische commissie verzocht om het interview te houden met de aanwezigheid van een ouder of verzorger van het kind in verband met eventuele emoties. Bovendien bleken de kinderen zelf ook niet in staat om het filmfragment te starten.

Elk interview startte met een kort praatje en een toelichting over het doel van het onderzoek om het gesprek geleidelijk op te bouwen. Bovendien droeg dit ook bij aan het creëren van een goede verstandhouding met het kind. Om het kind voldoende vertrouwen te geven, werd er ook een aantal keer vermeld dat er geen goede of foute antwoorden bestaan (Adlit, 2016). Wanneer het kind er klaar voor was, startte het eerste interview aan de hand van het *'Death Interview'* met als doel om het begrip van de dood bij de kinderen te toetsen. De kinderen werden daarna gevraagd om online het geselecteerde filmfragment uit *'The Lion King'* te bekijken. Vervolgens werden aan de deelnemende kinderen opnieuw dezelfde vragen gesteld om hun begrip van de dood te toetsen ná het bekijken van het filmfragment. Via deze wijze konden er inschattingen worden gemaakt van het begrip van de dood bij kinderen vóór en ná het filmfragment. De duur van het gehele interview, inclusief het filmfragment, bedroeg ongeveer een half uur. Na afloop van het onderzoek volgde er een debriefing waarin de desbetreffende families werden bedankt, een aanbod kregen om na te praten over het onderzoek en werden ze op de hoogte gesteld van de afspraak dat de verstrekte gegevens anoniem en vertrouwelijk zijn opgeslagen. De debriefing is toegevoegd in bijlage V.

3.6. Analyse

De individuele interviews zijn opgenomen en vervolgens omgezet in transcripten. Deze uitgewerkte teksten zijn volledig anoniem opgeslagen op het beveiligde netwerk van de Radboud Universiteit. Vervolgens zijn alle interviews nauwkeurig gelezen en gecodeerd. Elke onderzoeker heeft zijn/ haar eigen uitgevoerde interviews gecodeerd, waarna een medestudent de codering controleerde. Om structuur aan dit proces te brengen is een codeboek ontwikkeld waardoor alle transcripten op dezelfde wijze zijn geanalyseerd, dit codeboek is toegevoegd in bijlage VI. Door het coderen van uitspraken werden verbanden tussen de verschillende

begrippen zichtbaar en werden deze vervolgens besproken binnen de onderzoeksgroep. Na afloop van het onderzoek zijn de audiobestanden verwijderd. De anoniem gemaakte onderzoeksgegevens zijn ten minste tien jaar beschikbaar voor andere wetenschappers.

4. Resultaten

In dit onderzoek is er gekeken naar het effect van het filmfragment *'The Lion King'* op het begrip van de dood bij kinderen. De resultaten die voortkomen uit de tien interviews worden in dit hoofdstuk per onderdeel beschreven en ondersteund door citaten. Deze onderdelen bestaan uit de vijf subcomponenten uit het zogenoemde *'Death Interview'* en de drie variabelen *'cultuur'*, *'rol van de ouders'* en de *'directe ervaring met de dood'*. Vanwege privacy zijn de namen van de deelnemende kinderen gefingeerd.

4.1. Onontkoombaarheid/ algemeenheid

Om te achterhalen in hoeverre de kinderen het subcomponent onontkoombaarheid begrijpen, is hen gevraagd om een voorbeeld te noemen van iets dat dood gaat en of mensen ook dood kunnen gaan. Het feit dat alle levende “dingen” zoals dieren en mensen uiteindelijk overlijden zien sommigen al als vanzelfsprekend. Dit laatste is op te merken uit de uitspraak van Mila (7):

“Bloemen, planten enzo. dieren en mensen natuurlijk.”

Sophie (8) bevestigt dit met haar volgende uitspraak:

“Ja, ze blijven niet voor altijd en eeuwig leven, dat is wel een beetje raar.”

Een verklaring vanuit de ingevulde vragenlijsten kan zijn dat zowel Mila als Sophie thuis praten over de dood met hun ouders en omdat zij beide binnen de afgelopen twaalf maanden een directe ervaring met de dood hebben gehad. Desondanks blijkt dit verband discutabel aangezien de andere kinderen, die tevens conversaties met hun ouders voeren over de dood en directe ervaringen binnen een tijdsbestek van twaalf maanden hebben opgedaan, het subcomponent onontkoombaarheid niet zo zeer als vanzelfsprekend aanduiden.

Opvallend was ook dat de kinderen voornamelijk voorbeelden noemen vanuit hun eigen omgeving. Zij benoemen naast mensen vaak veel voorkomende huisdieren zoals katten, vissen, honden en konijnen. Ook Noah laat blijken dat hij vooral voorbeelden weet te benoemen uit zijn omgeving. Hij is opgegroeid op een boerderij en benoemt hoogstwaarschijnlijk daarom voorbeelden zoals een hert, koe en een kalf die kunnen sterven. De gewoonten en gebruiken waarmee een kind is opgegroeid lijken dus van invloed te zijn op de manier waarover kinderen nadenken over de dood. Echter, er is geen sprake van een beter begrip tussen kinderen die zijn opgegroeid op een boerderij.

Er blijkt geen duidelijk verschil te zijn tussen de vragen over onontkoombaarheid vóór en ná het filmfragment. Dit komt hoogstwaarschijnlijk doordat kinderen over het algemeen goed begrijpen dat alle dieren en mensen uiteindelijk sterven. Alleen Julia (8) dacht vóór het fragment dat wel alle mensen maar niet alle dieren kunnen sterven:

“Heel veel dieren kunnen dood gaan. Niet alle. Alle mensen kunnen dood gaan.”

Na het filmfragment vertelde zij niet geheel overtuigend dat wel alle dieren uiteindelijk sterven:

“Volgens mij alle dieren gaan dood.”

4.2. Toepasselijkheid

Het begrip toepasselijk werd getoetst door te vragen of de kinderen iets konden noemen wat niet dood gaat. Er is geen duidelijk verschil te zien tussen de antwoorden vóór en ná het filmfragment van *‘The Lion King’*. De meeste kinderen gaven ná het fragment wel meer voorbeelden. Mogelijk ontstond dit verschil doordat de vraag voor de tweede keer werd gesteld, waardoor het beter werd begrepen. De meeste kinderen noemden voorwerpen die in en rondom hun eigen huis voorkomen zoals een stoel, banken, tafel, gordijnen, etc. Deze werden mogelijk benoemd omdat zij deze dagelijks zien en zij niet meemaken dat deze sterven. Zo gaf Sara (8) aan:

“Kapla, speelgoed. Uhm kaarsen, nee dat kan wel. Uhm Oorbellen, kettingen, kussens.”

Zoë (8):

“Een appel.. nee.. een kast! Een tafel, een gordijn.”

Zowel Sara als Zoë corrigeerden zichzelf omdat zij dachten dat een bepaald voorwerp toch wel dood kan gaan. Deze correctie ontstaat mogelijk doordat zij de dood ook associëren met kaarsen die smelten en appels die kunnen bederven en verteren.

4.3. Onomkeerbaarheid/ permanentie

Om te achterhalen in hoeverre de kinderen het begrip onomkeerbaarheid hebben ontwikkeld, is hen de vraag gesteld of iemand die dood is ooit weer levend kan worden. Vervolgens werd

hen een extra vraag gesteld of iemand die dood is en nog niet zo lang begraven is in een graf weer een levend persoon kan worden. De antwoorden vóór en ná het filmfragment laten duidelijke verschillen zien. De zeven- en achtjarigen lieten vaak vóór het filmfragment merken dat ze niet zeker wisten of iemand die dood is, ook weer levend kan worden. De kinderen antwoordden vaak met “*weet ik niet*”, ze dachten lang na of keken even naar hun moeder en zeiden vervolgens twijfelachtig “*nee?*”.

Ook het geloof is mogelijk van invloed. Sara (8) en Noah (7) worden thuis niet gelovig opgevoed maar gaan naar een christelijke basisschool en wisten vóór het fragment niet goed antwoord te geven op één van deze vragen. Ook Anna (7) bleek vóór het fragment moeite te hebben met de vraag of iemand die begraven is in een graf weer een levend persoon kan worden. Zij is protestants opgevoed en gaf eerder al aan dat het lichaam dood gaat en de geest naar de hemel. Mila (7) leek het ook duidelijk lastig te vinden. Zij is niet religieus opgevoed, maar haar ouders voeren thuis wel conversaties met hun kinderen over religie. Daarnaast zijn haar familieleden wel christelijk. Mila gaf als antwoord:

“Soms wel want dan kan je naar de hemel toe gaan en dan leef je een soort van nog wel. Maar dan zie je elkaar dan niet meer. Dus het is heel verwarrend”.

Echter, er kan niet worden vastgesteld of deze verwarring is toe te schrijven aan religie. Bijna alle deelnemende kinderen lieten namelijk merken moeite te hebben met het beantwoorden van deze vraag. Ook Lucas (8) en Sophie (8) twijfelen of de dood wel permanent is. Zij worden niet religieus opgevoed en gaan niet naar een christelijke basisschool. Lucas vermoedt dat in de toekomst de dood niet meer permanent zal zijn door een uitvinding en Sophie gaf het volgende aan:

“Ik weet het niet zeker, maar ja ik denk dat iedereen drie levens heeft ofzo. Dan wordt die weer iemand anders. Maar ik weet het niet zeker”.

Echter, na het filmfragment waren vele twijfels weggenomen. Bijna alle kinderen die eerst de antwoorden niet wisten of twijfelden, antwoordden na het filmfragment met “*nee*” of “*denk ik niet*”. Mila (7) zei bijvoorbeeld:

“Sommige mensen denken dat ze naar de hemel gaan. Maar dat denk ik toch weer niet want soms is het niet waar en soms ook wel. Maar ze kunnen het nooit vertellen. Eigenlijk best wel een beetje raar, dus ik denk het niet.”

Een mogelijke verklaring is dat alle kinderen uit het filmfragment konden opmaken dat de vader van Simba dood ging en dat hij vervolgens niet meer tot leven kwam. Diegenen aan wie de vraag werd gesteld of Mufasa weer tot leven zou kunnen komen dachten dit niet. Het filmfragment had dus mogelijk invloed op dit begrip.

4.4. Beëindiging

De antwoorden over het begrip dat alle processen ophouden met functioneren met de dood als gevolg laten ook verschillen zien. Aan de kinderen werden vragen gesteld over of overleden mensen eten, naar de wc moeten, lucht nodig hebben, bewegen, dromen en water nodig hebben. Opvallend was dat kinderen moeite hebben met de vraag of mensen na hun dood kunnen dromen. De meerderheid van de deelnemende kinderen dachten bij deze vraag langer na, gaf aan het niet goed te weten of zei twijfelachtig “*nee?*”. Lucas (8):

“Wel misschien, ik weet het niet, want ik ben nog nooit dood geweest.”

Sophie (8) zei:

“Nou vroeger dacht ik dat dat wel zo was, maar nu niet meer. Toen ik klein was toen dacht ik ja dat kan, maar nu denk ik nee.”

De analyse laat zien dat de meerderheid van de geïnterviewde kinderen die vóór het filmfragment twijfelden of lang na dachten, dit na het filmfragment niet meer of juist minder deden. Een mogelijke verklaring hiervoor is de realistische portrettering van de dood waarin geen voorstelling werd gemaakt van dromen nadat Mufasa stierf.

4.5. Causaliteit

Het feit dat de dood veroorzaakt wordt door afbraak van lichamelijke functies is voor kinderen nog lastig te begrijpen. Aan alle kinderen is gevraagd waardoor mensen dood kunnen gaan en wat er nou eigenlijk voor zorgt dat diegene echt dood is. Opvallend was dat voornamelijk vóór het filmfragment oorzaken zoals ziektes, ouderdom en geen eten en drinken werden benoemd door de kinderen, maar dat zij nauwelijks tot geen uitleg konden geven waardoor diegene dan echt dood gaat. De oorzaken refereren dus wel naar het lichaam maar nauwelijks naar een biologische oorzaak. Ná het filmfragment bleek dat de meeste kinderen ook een harde val als doodsoorzaak gaven. Hoogstwaarschijnlijk doordat dit ook de doodsoorzaak was van Mufasa uit het filmfragment.

Alleen Sophie (8) en Anna (7) noemden zowel vóór als ná het filmfragment dat mensen sterven wanneer het hart niet meer klopt. Lucas (8) zei daarover het volgende:

“Dan wordt je immuunsysteem zwakker en dan kan een ziekte best dodelijk zijn.”

De overige kinderen konden geen expliciete biologische oorzaak benoemen. Dit vijfde en tevens laatste subcomponent dat een kind ontwikkeld blijkt nog te moeilijk om te begrijpen voor deze leeftijdsgroep.

4.6. Cultuur

Uit de analyse valt duidelijk op te merken dat de omgeving waarin een kind is opgegroeid invloed kan hebben op de wijze waarop kinderen denken over de dood. Zoals eerder benoemd is Noah opgegroeid op een boerderij, waardoor hij wel eens meemaakt dat kalfjes sterven. Tijdens het interview laat hij weten dat hij dit niet zielig vindt en kan hij er gemakkelijk over praten. Desondanks blijkt er geen verschil te zijn in de ontwikkeling van het begrip dood in vergelijking met de andere kinderen.

Zoals in paragraaf 4.3 is vermeld, gelooft Anna (7) in een hemel na de dood en twijfelt Mila (7) hier ook over. Daarnaast gaan Sara (8) en Noah (7) naar een christelijke basisschool. Het is mogelijk dat deze kinderen daarom vóór het filmfragment moeite hadden met de vraag of dode mensen weer levend kunnen worden. Mila geeft zelfs aan het verwarrend te vinden:

“Soms is het niet waar en soms ook wel. Maar ze kunnen het nooit vertellen. Eigenlijk best wel een beetje raar, dus ik denk het niet.”

Zoals eerder vermeld, twijfelde Anna ook over de dood als permanente gebeurtenis. Zij wordt door haar ouders gelovig opgevoed. Opvallend is dat het begrip causaliteit bij Anna beter is ontwikkeld dan de meeste kinderen. Men zou dus kunnen stellen dat gelovige ouders meer conversaties met hun kind voeren over de dood, wat kan resulteren in een beter begrip ervan. Echter, het is niet uit te sluiten of dit gevonden effect is toe te schrijven aan religie of aan andere factoren.

4.7. Directe ervaring met de dood

Uit de ingevulde vragenlijst door de ouders is gebleken dat alle kinderen een directe ervaring hebben gehad met de dood, zoals een overleden huisdier, boerderijdieren en familieleden. Zo gaf Anna (7) aan:

“Ik denk euhm, dat ik een beetje wel weet, want mijn hond Nino die is dood gegaan en mijn opa is dood gegaan”.

Door deze ervaring kon Anna de vraag van haar moeder juist beantwoorden toen zij vroeg of de hond nog adem kon halen toen hij was overleden. Deze directe ervaring van Anna heeft dus effect op het begrip dat het lichamelijke proces ademen ophoudt met functioneren, met de dood als gevolg. Zij benoemde ook als één van de weinigen dat het hart stopt met kloppen wanneer iemand overlijdt. Ook Emma (7) heeft een directe ervaring met de dood. Haar moeder gaf namelijk aan dat haar overburen kanker hebben gehad en dat haar “grote oma” was overleden. Mogelijk is dit de reden waarom Emma de doodsoorzaken ziekte en ouderdom heeft benoemd bij het subcomponent causaliteit. Opvallend was ook dat zij als één van de weinigen overtuigd was dat mensen na hun dood niet meer levend kunnen worden. Daarnaast blijkt Noah (7), woonachtig op een boerderij, ook heel open te kunnen praten over de dood van kalveren. Op de vraag of hij dit zelig vindt, antwoordde hij:

“Nee. Dat is de eigen schuld van de koe.”

De directe ervaring van Noah lijkt echter geen effect te hebben op één van de subcomponenten. De overige directe ervaringen die in de vragenlijsten door ouders zijn opgeschreven, lijken niet terug te komen in de interviews van de kinderen.

4.8. Rol van de ouders

Alle ouders van de deelnemende kinderen gaven op de vragenlijst aan dat zij thuis met hun kinderen over de dood praten. De meeste ouders doen dit zelf op eigen initiatief en een paar slechts wanneer de situatie zich voordoet. Er was geen enkele ouder die nog geen gesprek over de dood heeft gevoerd. Uit de interviews is de rol van ouders niet duidelijk naar voren gekomen. Mede omdat deze niet in het interview is verwerkt en omdat er geen vergelijkingsmateriaal was met ouders die (nog) geen conversaties met hun kinderen over de dood hebben gevoerd.

Opvallend was dat uit de open coderingen naar voren kwam dat veel kinderen tijdens de interviews twijfelden, veel nadachten en naar hun moeder keken. Het onderwerp lijkt voor kinderen soms lastig te zijn. Mogelijk waren zenuwen ook een oorzaak waardoor twijfels ontstonden. Bovendien ervaaarden kinderen het filmfragment ook als erg treurig en werd Sara (8) zelfs emotioneel.

5. Discussie en conclusie

In dit onderzoek is er getoetst in hoeverre het filmfragment uit *'The Lion King'*, waarin Mufasa's dood op een realistische wijze wordt geportretteerd, een rol speelt bij het begrip 'dood' bij kinderen van zeven en acht jaar. Vanuit de studie van Mahon geciteerd in Kenyon (2001) is de verwachting dat het merendeel van de zes- tot achtjarige kinderen de subcomponenten onomkeerbaarheid, toepasselijkheid, onontkoombaarheid en beëindiging stapsgewijs hebben ontwikkeld. Dit zou betekenen dat de geïnterviewde kinderen het laatste en tevens het meest complexe subcomponent causaliteit nog niet (volledig) begrijpen. Bovendien is de verwachting dat het filmfragment uit *'The Lion King'* een rol speelt bij het begrip 'dood' van de kinderen. Onderzoek heeft namelijk uitgewezen dat narratieven kunnen leiden tot aanpassing van overtuigingen, attitudes en gedragingen van mensen (Hoeken, Kolthoff & Sanders, 2016).

5.1. Discussie

In lijn met de verwachting vanuit de theorie, is uit de resultaten gebleken dat de zeven- en achtjarige kinderen de subcomponenten onontkoombaarheid en toepasselijkheid goed hebben ontwikkeld. De kinderen begrijpen dat zowel dieren als mensen komen te overlijden, slechts één kind gaf vóór het fragment een onjuist antwoord over dieren. Ook het begrip dat voorwerpen niet dood kunnen gaan lijkt goed ontwikkeld te zijn, slechts twee kinderen benoemden vóór het fragment een appel en een kaars als iets dat sterft. Het is dus mogelijk dat het fragment een kleine rol speelt bij het begrip van de dood, maar het kan niet worden uitgesloten of dit effect niet is toe te schrijven aan andere factoren.

Opvallend is dat de meeste kinderen wel veel moeite hebben met het begrip onomkeerbaarheid. Dit is niet in lijn met de bevinding van Slaughter en Griffiths (2007) over de progressie van de verschillende subcomponenten. Zij suggereren dat kinderen als eerste het subcomponent onomkeerbaarheid zullen begrijpen, maar de huidige resultaten bevestigen dit niet. De onzekere antwoorden vóór het filmfragment suggereren dat de kinderen niet goed weten of iemand die dood is ook weer levend kan worden. Desondanks antwoordden de meesten ná het fragment met *"nee"* of *"denk ik niet"*. Een verklaring hiervoor kan zijn dat Mufasa na zijn dood ook niet tot leven komt. Deze bevinding toont overeenkomst met eerder onderzoek dat aantoonde dat narratieven kunnen leiden tot aanpassing van overtuigingen, attitudes en gedragingen van mensen door transportatie en identificatie (Hoeken, Kolthoff &

Sanders, 2016). Het is mogelijk dat mensen door transportatie beschikken over de overtuiging die in overeenstemming is met de conclusie uit het narratief (Green & Brock, 2000), namelijk in dit onderzoek: de dood. Bovendien draagt het feit dat het filmfragment zich vanuit het perspectief van Simba afspeelt en deze jonge leeuw zelf ook een kind is bij aan identificatie met het personage (Hoeken, Kolthoff & Sanders, 2016). Ondanks dat Dore et al. (2017) stellen dat kinderen vanaf zeven jaar hetzelfde effect vertonen in narratieve overtuiging als volwassenen, tonen O'Hare, Bremmer, Nash, Happé en Pettigrew (2009) aan dat kinderen de capaciteit om zich te identificeren en te transporteren nog niet volledig hebben ontwikkeld. Het is daarom ook mogelijk dat het verschil in antwoorden ná het fragment is ontstaan door parasociale interactie. Bij dit mechanisme van narratieve overtuiging is het innemen van een ander perspectief namelijk niet noodzakelijk (Cohen, 2001).

Het feit dat ook de kinderen die geloven in de hemel, naar een christelijke basisschool gaan en thuis praten over religie moeite hebben met het begrip onomkeerbaarheid vertoont ook mogelijk overeenkomsten met eerder onderzoek. Volgens Cox et al. (2005) kan namelijk verwarring over leven na de dood ontstaan door religieuze overtuigingen. Kinderen kunnen daardoor moeite hebben met de dood te beschrijven als een permanente gebeurtenis. Echter, er kan niet worden vastgesteld dat de verwarring over het begrip onomkeerbaarheid is toe te schrijven aan religieuze overtuigingen. De overige kinderen die niet of nauwelijks in aanraking komen met religieuze overtuigingen bleken namelijk ook moeite te hebben met dit begrip. Een mogelijke verklaring is dat uit de studie van Longbottom en Slaughter (2018) blijkt dat kinderen eerst de dood begrijpen als een biologisch feit, voordat ze religieuze overtuigingen begrijpen. Hieruit kan gesuggereerd worden dat het begrijpen van de dood als een biologische gebeurtenis, samenhangt met de overtuiging of de dood wel of geen permanente gebeurtenis is. In dit verband zou men kunnen stellen dat de verwarring over leven na de dood bij de deelnemende kinderen ontstaat doordat zij de dood nog niet begrijpen als een biologisch feit. Anna (7), die protestants is opgevoed en als enigste overtuigd is dat ná de dood de geest naar de hemel gaat, lijkt namelijk wel als één van de weinigen het laatste subcomponent beter te begrijpen. Ook Bonoti et al. (2013) laten zien dat onomkeerbaarheid niet in lijn is met de stapsgewijze ontwikkeling uit de theorie. Zij suggereren tevens dat het concept onomkeerbaarheid in de latere kinderjaren een verschuiving kan ondergaan van biologisch naar religieus. Toekomstig onderzoek zou moeten uitwijzen of dit de verwarring over het leven na de dood verklaart.

Het filmfragment lijkt ook een rol te spelen bij het begrip dat alle processen ophouden met functioneren met de dood als gevolg. Opvallend was dat vóór het filmfragment de meeste zeven- en achtjarigen voornamelijk moeite hadden met de vraag of dode mensen kunnen dromen en dat ná het zien van het filmfragment diegenen het antwoord wel wisten of minder twijfelden. Een mogelijke verklaring is wederom dat dit verschil in antwoorden is ontstaan door narratieve overtuiging. In het filmfragment merkt Simba namelijk op dat processen in Mufasa's lichamen niet meer functioneren. Kinderen kunnen hebben opgemerkt dat hij niet meer droomt. Een mogelijke verklaring voor de verwarring over de vraag of overleden mensen dromen, kan zijn dat ouders of andere mensen de biologische realiteit hebben vermeden tijdens conversaties over de dood door een bekend eufemisme zoals “een lange slaap houden” te gebruiken (Longbottom & Slaughter, 2018). In dit verband lijkt narratieve overtuiging het eufemisme waar kinderen in geloven weg te nemen.

De bevinding dat zeven- en achtjarige kinderen niet in staat zijn om biologische doodsoorzaken te benoemen is in lijn met de studie van Slaughter en Griffiths (2007). Mogelijk is dit ook de verklaring waarom er geen verschil in antwoorden is te zien vóór en ná het filmfragment, aangezien de meesten deze vraag te moeilijk vinden. Slechts twee kinderen verwezen wel naar het hart van een mens dat stopt met kloppen waardoor iemand sterft en één kind verwees naar een verzwakt immuunsysteem dat fataal kan zijn. Opvallend was dat kinderen ná het fragment wel “een harde val” noemden als doodsoorzaak. Het narratief speelde hier wel een bepaalde rol maar het resulteerde dus niet in een beter begrip.

De bevinding dat de directe ervaringen van Anna en Emma mogelijk bijdragen aan een beter begrip van één van de subcomponenten is in lijn met de theorie van Longbottom en Slaughter (2018). Bovendien suggereren zij ook dat deze variabelen worden gemedieerd door communicatie met ouders, aangezien een ervaring met de dood voor ouders bijdraagt aan de keuze om met hun kind te praten over dit onderwerp. Uit de vragenlijst is namelijk ook gebleken dat alle ouders conversaties met hun kinderen voeren over de dood en dat alle kinderen al een directe ervaring hebben opgedaan. Desondanks lijken deze factoren niet bij te dragen aan een volledig volwassen begrip van de dood, aangezien geen van allen alle vragen volledig juist beantwoordde.

5.2. Beperkingen en toekomstig onderzoek

Dit kwalitatieve onderzoek heeft een aantal beperkingen. Eén daarvan is de kleine onderzoeksgroep van tien kinderen vanwege de beperkte tijdsduur. Daarnaast werd vanwege de situatie rondom COVID-19 direct contact vermeden waardoor kinderen online werden geïnterviewd. Het zou kunnen dat dit eventuele spanningen met zich mee bracht voor het kind wat invloed kan hebben op het onderzoek. Bovendien was er ook altijd één ouder aanwezig tijdens het interview vanwege het verzoek van de ethische commissie van de Radboud Universiteit. Ook dit kan mogelijk van invloed zijn geweest op de antwoorden van de kinderen. Daarnaast zorgde de situatie rondom het coronavirus er ook voor dat er geen basisscholen benaderd konden worden. Hierdoor werd het voor de onderzoekers moeilijk om via het eigen netwerk zevenjarige kinderen te vinden, waardoor de onderzoeksgroep werd uitgebreid naar zowel zeven- als achtjarige jongens en meisjes. Ten slotte werd er binnen dit onderzoek gebruik gemaakt van het zogenoemde 'Death Interview' van Slaughter en Griffiths (2007). Een beperking van de onderzoekers was dat deze gestructureerde vragenlijst er toe heeft geleid dat er weinig werd afgeweken van de verschillende onderwerpen. Dit heeft als gevolg dat er op bepaalde momenten niet genoeg diepgang is opgezocht wat wederom gevolgen kan hebben voor de resultaten.

Voor een passend vervolgonderzoek wordt er geadviseerd om aanpassingen te verrichten aan het 'Death Interview' of/en er andere methodes te gebruiken zoals kindertekeningen. Bonoti et al. (2013) tonen namelijk in hun studie aan dat kindertekeningen geschikt zijn om het begrip van de dood bij kinderen te meten. Daarnaast blijkt uit de resultaten dat de ontwikkeling van het subcomponent onontkoombaarheid niet in lijn was met de theorie en kan er uit de huidige bevindingen geen uitspraak worden gedaan over het mechanisme dat mogelijk heeft geleid tot narratieve overtuiging. Beide bevindingen vereisen verder onderzoek. Bovendien zal een vervolgonderzoek zich meer kunnen richten op meer respondenten, andere leeftijden, verschillende provincies en achtergronden om het generaliseerbaar te maken. Dit onderzoek kan daarbij gebruikt worden als basis om op voort te bouwen.

5.3. Conclusie

Om terug te komen op de hoofdvraag, speelt het filmfragment van 'The Lion King' wel degelijk een rol bij het begrip 'dood' bij zeven- en achtjarige kinderen. Het fragment had vooral invloed op de subcomponenten die kinderen volgens wetenschappelijke studies al

hebben ontwikkeld op zeven- en achtjarige leeftijd, maar waaruit de praktijk bleek dat zij vóór het fragment zichtbaar twijfelden. Na het fragment gaven kinderen duidelijk betere antwoorden. Het filmfragment bleek een kleinere rol te spelen bij de subcomponenten onontkoombaarheid en toepasselijkheid, aangezien kinderen deze over het algemeen goed ontwikkeld hadden, maar het bleek voornamelijk invloed te hebben op de subcomponenten onomkeerbaarheid en beëindiging. Er was geen sprake van verschil in antwoorden bij het subcomponent causaliteit. Het benoemen van een biologische doodsoorzaak is nog te moeilijk voor de meeste zeven- en achtjarigen.

Kortom, de representatie van de dood uit *'The Lion King'* kan dus fungeren als hulpmiddel voor de ontwikkeling van het begrip 'dood' bij kinderen. Het blijft echter discutabel of de verschillen in antwoorden ontstonden doordat kinderen werkelijk tot nieuwe inzichten kwamen, dat zij slechts beschreven wat zij hadden gezien of doordat zij langer de tijd hadden om na te denken. Dit neemt niet weg dat narratieven voor ouders fungeren als een effectief middel om conversaties over de dood te starten. Bovendien worden gesprekken met kinderen over de dood van personages zelfs gezien als ijsbrekers voor het creëren van verwachtingen over de realistische werkelijkheid én draagt een volwassen begrip bij aan afname van angst voor de dood.

Bibliografie

- AdLit. (2016). *Methodegids voor onderzoek bij kinderen en jongeren*. Geraadpleegd van <http://www.adlit.be/rapporten>
- Bonoti, F., Leondari, A., & Mastora, A. (2013). Exploring children's understanding of death: Through drawings and the death concept questionnaire. *Death Studies*, 37(1), 47-60. Doi:10.1080/07481187.2011.623216
- Cohen, J. (2001). Defining Identification: A Theoretical Look at the Identification of Audiences with Media Characters, *Mass Communication & Society*, 4:3, 245-264, Doi:10.1207/S15327825MCS0403_01
- Corr, C. A., Balk, D. E. (2010). *Children's Encounters with Death, Bereavement, and Coping*. New York, NY: Springer Publishing Company.
- Cox, M., Garrett, E., & Graham, J. A. (2004). Death in Disney films: implications for children's understanding of death. *Omega -Journal of Death and Dying*, 50 (4), 267 - 280. Doi:10.2190/Q5VL-KLF7-060F-W69V
- Das, E., Elzen, N., Broers, D., & Hoppener, M. (2018). Hoe een virtuele vriend tandenpoetsen leuker maakt. een empirische test van narratieve overtuigingsprocessen bij kinderen. *Tijdschrift Voor Communicatiewetenschap*, 46, 139-153.
- Dore, R., Smith, E., & Lillard, A. (2017). Children adopt the traits of characters in a narrative. *Child Development Research*, 2017, 1-16. Doi:10.1155/2017/6838079
- Green, M., & Brock, T. (2000). The role of transportation in the persuasiveness of public narratives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(5), 701-721. Doi:10.1037//0022-3514.79.5.701
- Harding, S., R., Flannelly, K., J., Weaver, A., J. & Costa, K., G. (2005) The influence of religion on death anxiety and death acceptance, *Mental Health, Religion & Culture*, 8:4, 253-261, DOI: 10.1080/13674670412331304311
- Hoeken, H., Kolthoff, M., & Sanders, J. (2016). Story perspective and character similarity as drivers of identification and narrative persuasion. *Human Communication Research*, 42(2), 292-311. Doi:10.1111/hcre.12076
- Kenyon, B., L. (2001). Current research in Children's conceptions of death: a critical review. *Omega*, Doi:10.2190/0X2B-B1N9-A579-DVK1
- Kijkwijzer. (2020) *The Lion King* (1994). Geraadpleegd op 12 maart 2020 van: [http://www.kijkwijzer.nl/the-lion-king-\(1994\)/page26-0-618662.html](http://www.kijkwijzer.nl/the-lion-king-(1994)/page26-0-618662.html)

- Longbottom, S., & Slaughter, V. (2018). Sources of children's knowledge about death and dying. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological Sciences*, 373(1754). Doi:10.1098/rstb.2017.0267
- Mahon, M., Goldberg, E., & Washington, S. (1999). Concept of death in a sample of Israeli kibbutz children. *Death Studies*, 23(1), 43-59. Doi:10.1080/074811899201181
- Nagy, M., (1948). The Child's Theories concerning Death. *The Pedagogical Seminary and Journal of Genetic Psychology*, 73:1, 3-27, Doi:10.1080/08856559.1948.10533458
- Renaud, S., J., Engarhos, P., Schleifer, M. & Talwar, V. (2015). Children's earliest experiences with death: circumstances, conversations, explanations, and parental satisfaction. *Infant Child Dev.* 24, 157 – 174. Doi: 10.1002/icd.1889
- Slaughter, V., & Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 525-535. Doi: 10.1177/1359104507080980
- Speece, M., & Brent, S. (1984). Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 55(5), 1671-1686.
- Swaen, B. (2019). Wat is kwalitatief en kwantitatief onderzoek? Geraadpleegd op 26 maart 2020, van <https://www.scribbr.nl/onderzoeksmethoden/kwalitatief-vs-kwantitatief-onderzoek/>
- Tenzek, K., & Nickels, B. (2019). End-of-life in Disney and Pixar films: An opportunity for engaging in difficult conversation. *Omega*, 80(1), 49-68. Doi:10.1177/0030222817726258

Bijlagen

Bijlage I: Death Interview

Vragen en scoringscriteria voor Death Interview voor kinderen

<i>Subonderdelen</i>	<i>Interviewvraag</i>	<i>Scoringscriteria</i>
<i>Onontkoombaarheid d/ algemeenheid:</i>	<p>1. <i>Noem een voorbeeld van iets dat dood gaat? / Als mensen niet worden genoemd wordt ook nog gevraagd: Gaan mensen dood?</i></p> <p>2. <i>Gaan alle dingen die je benoemde in vraag 1 dood?</i></p>	<p>0 punten: het kind benoemt geen mensen als 'dingen' die dood gaan. En bij vraag 2 wordt aangegeven dan mensen niet dood gaan.</p> <p>1 punt: het kind benoemt geen mensen als 'dingen' die dood gaan. En bij vraag 2 wordt aangegeven dat mensen niet dood gaan. Of mensen werden in vraag 1 benoemd als dingen die dood gaan, maar in vraag 2 (bevestigingsvraag) werd benoemd dat mensen toch niet dood gaan.</p> <p>2 punten: mensen worden genoemd als dingen die dood gaan en er wordt benoemd dat mensen dood blijven.</p>
<i>Toepasselijkheid</i>	<p>3. <i>Noem eens iets dat niet dood gaat</i></p>	<p>0 punten: enkel levende dingen zijn genoemd (zoals kinderen, honden, vissen, etc.).</p> <p>1 punt: een mix van levende en niet levende dingen zijn genoemd (zoals boeken, stenen, bomen, oude mensen, etc.).</p> <p>2 punten: enkel niet levende dingen zijn genoemd (zoals huizen, hekken, stenen, etc.).</p>
<i>Onomkeerbaarheid / permanentie</i>	<p>4. <i>Kan iemand die dood is ooit weer een levend mens worden</i></p> <p>5. <i>Als een mens dood gaat en nog niet zo lang is</i></p>	<p>0 punten: vraag 4 en 5 zijn beide incorrect (antwoordt met 'ja' op beide vragen)</p>

	<p><i>begraven in een graf, kan hij of zij dan weer een levend persoon worden?</i></p>	<p>1 punt: vraag 4 of 5 is correct beantwoord (Beantwoordt een vraag met 'nee')</p> <p>2 punten: vraag 4 en 5 zijn beide goed beantwoord (Beantwoordt beide vragen met 'nee')</p>
<p><i>Beëindiging</i></p>	<p>6. <i>Als mensen dood zijn</i></p> <p>a. <i>Hebben ze dan eten nodig?</i></p> <p>b. <i>Moeten ze dan naar de wc?</i></p> <p>c. <i>Hebben ze dan lucht nodig? Kunnen ze dan nog ademen?</i></p> <p>d. <i>Kunnen ze dan bewegen?</i></p> <p>e. <i>Dromen ze dan?</i></p> <p>f. <i>Hebben ze water nodig?</i></p>	<p>0 punten: twee of minder items correct (a)-(f)</p> <p>1 punt: meer dan 2, maar minder dan 6 items correct (a)-(f)</p> <p>2 punten: alle items correct (a)-(f)</p>
<p><i>Causaliteit</i></p>	<p>7. <i>Kan je eens een voorbeeld geven waardoor een mens dood kan gaan? En wanneer dat dan gebeurt, wat maakt het dat het mens echt dood is?</i></p>	<p>0 punten: het kind benoemt externe oorzaken van de dood (zoals een mes, als iemand een slecht persoon is)</p> <p>1 punt: het kind refereert naar het lichaam maar niet naar een biologische oorzaak (zoals een mes, want het snijdt in je lichaam)</p> <p>2 punten: het kind geeft een volledig en expliciete biologische oorzaak als antwoord (zoals een mes omdat het in iemands lichaam snijdt en al het bloed uit je lichaam stroomt waardoor je dood gaat)</p>

Bijlage II: vragenlijst ouders

- **Voedt u uw kind religieus op?**

- Ja
  - Welke religie?
_____
  - Heeft deze religie naar uw idee invloed op hoe uw kind over de dood denkt en praat?
_____
Zo ja, op welke manier denkt u dat het invloed heeft?
_____
- Nee _____

Eventuele toelichting:

- **Praat u wel eens met uw kind over de dood?**

- Ja, ik heb dit al op eigen initiatief met mijn kind besproken.
- Ja, maar alleen omdat de situatie hierom vroeg (bijv. omdat uw kind er vragen over had of omdat het in de media werd besproken, bijv. nu met het Coronavirus).
- Nee, maar ik ben dit nog wel van plan.
- Nee, ik zal dit alleen doen wanneer de situatie hierom vraagt (bijv. bij vragen van uw kind over de dood of omdat het in de media wordt besproken, bijv. nu met het Coronavirus).
- Nee, ik ben niet van plan om hier binnenkort een gesprek met mijn kind over te voeren.

- **Hoe ervaart u een gesprek over de dood met uw kind?**

- Moeilijk
- Emotioneel
- Prettig
- Vervelend
- Naar
- Goed
- Neutraal
- Anders, namelijk
_____

- **Hoe omschrijft u de dood of zou u dit beschrijven wanneer u dit aan uw kind uitlegt?**

- Als een biologisch feit.
- Met een verzachtende en verhullende omschrijving (zoals 'een lange slaap houden', 'op reis gaan', 'naar de sterren gaan').
- Op een andere manier, namelijk
_____

Eventuele toelichting:

- **Heeft uw kind wel eens een directe ervaring met de dood gehad?**
  - Ja
    - Hoe dichtbij was deze ervaring?
      - Iemand overleden in het gezin
      - Iemand overleden in de familie
      - Een huisdier dat is overleden
      - Een dood vogeltje/ander dier tegengekomen op straat
      - Andere ervaring, namelijk

    - Hoe recent was deze ervaring?
      - Afgelopen 12 maanden
      - Vorig jaar
      - 2 jaar geleden
      - meer dan 3 jaar geleden
  - Nee

Eventuele toelichting:

- **Heeft u nog overige opmerkingen?**

INFORMATIE OVER HET ONDERZOEK

Naam onderzoek: Communicatie met kinderen over de dood: Het effect van film op het begrip dood bij kinderen van zeven jaar

Verantwoordelijke onderzoeker: Dr. L.M.C. Faro

Uitvoerder van het onderzoek: nader te bepalen, een Bachelor student Communicatie- en Informatiewetenschappen in het kader van zijn/haar afstudeeronderzoek

Inleiding

Wij vragen u en uw kind om mee te doen aan een wetenschappelijk onderzoek. Meedoen is vrijwillig. Om mee te doen is uw schriftelijke toestemming nodig. Voordat u beslist of u uw kind wilt laten meedoen aan dit onderzoek, krijgt u uitleg over wat het onderzoek inhoudt. Lees deze informatie rustig door en vraag de onderzoeker uitleg als u vragen heeft.

Beschrijving en doel van het onderzoek

In dit onderzoek willen we kijken of een fragment uit een film een bijdrage zou kunnen leveren aan een beter begrip over de dood bij kinderen. Dit is belangrijk omdat ook jonge kinderen in aanraking kunnen komen met de dood. Tot ongeveer het tiende levensjaar is het voor een kind moeilijk te begrijpen wat het betekent als een mens of dier doodgaat. Resultaten van wetenschappelijk onderzoek bij jonge kinderen tonen aan dat als een kind begrijpt dat doodgaan een biologisch feit is, dit gepaard gaat met een afname van angst voor de dood. Het is daarom, ook al vinden veel volwassenen dit complex en emotioneel, van belang al op jonge leeftijd met kinderen over de dood te spreken.

Wat wordt er van u en uw kind verwacht?

Vragenlijst ouders

In dit onderzoek wordt u in eerste instantie gevraagd een vragenlijst in te vullen. De onderwerpen die in deze vragenlijst aan de orde komen zijn: religie, de communicatie die u met uw kind heeft over de dood, en we vragen naar directe ervaringen die uw kind met de dood heeft, bijvoorbeeld de dood van een naaste maar ook de dood van een huisdier.

Interview kind

Uw kind wordt vervolgens telefonisch/via skype/zoom/facetime (we spreken dit via de mail met u af) geïnterviewd door de onderzoeker. De onderzoeker vult vervolgens een vragenlijst in met als doel toetsing van het begrip van de dood bij het kind.

Bekijken filmfragment uit de Lion King

Hierna wordt uw kind gevraagd online het toegezonden en voor deze studie geselecteerde fragment uit de *Lion King* (versie 1994, Kijkwijzer 6+) te bekijken. Dit is het fragment waarin Mufasa, de vaderleeuw, komt te overlijden en Simba, het zoontje, bij zijn lichaam rouwt om zijn dood.

Vervolginterview kind

Hierna wordt uw kind opnieuw telefonisch/via skype/zoom/facetime geïnterviewd en vult de onderzoeker opnieuw de vragenlijst in. Doel is begrip van de dood te toetsen ná het bekijken van het fragment.

Het onderzoek zal ongeveer een uur duren.

Wat betekent het dat u en uw kinderen meedoen aan deze studie?

In de huidige situatie rond de uitbraak van het Corona virus kunnen wij ons voorstellen dat een gesprek over de dood emoties met zich mee kunnen brengen. We zijn ons daar terdege van bewust. We kunnen ons voorstellen dat erover praten met een onbekende emotioneel belastend kan zijn voor u en voor uw kinderen. Daar hebben we uiteraard alle begrip voor en houden we uiteraard rekening mee. Aan de andere kant is het ook mogelijk dat u en uw kinderen er behoefte aan hebben om juist op dit moment uw ervaringen met ons te delen. Misschien omdat u en uw kind er vol van zijn, en erover vertellen soms ook kan helpen en zou kunnen leiden tot een beter begrip van de dood bij uw kind.

Vrijwilligheid

U en uw kind doen vrijwillig mee aan dit onderzoek. Daarom kunt u op elk moment tijdens het onderzoek uw deelname stopzetten en uw toestemming intrekken. U hoeft niet aan te geven waarom u stopt. U kunt tot twee weken na deelname ook de onderzoeksgegevens en persoonsgegevens van uw kind laten verwijderen. Dit kunt u doen door een mail te sturen naar de begeleider: I.faro@let.ru.nl.

Wat gebeurt er met mijn gegevens?

De onderzoeksgegevens die we in dit onderzoek verzamelen, zullen door wetenschappers gebruikt worden voor datasets, artikelen en presentaties. De anoniem gemaakte onderzoeksgegevens zijn tenminste 10 jaar beschikbaar voor andere wetenschappers. Als we gegevens met andere onderzoekers delen, kunnen deze dus niet tot u of uw kind herleid worden.

In dit onderzoek worden geluidsopnames gemaakt. Deze opnames worden gebruikt voor letterlijke uitwerking en analyse van wat er is gezegd. Deze geluidsopnames kunnen (door de unieke stem) niet volledig anoniem gemaakt worden maar de uitgewerkte teksten zullen wél geanonimiseerd worden en zo worden opgeslagen op

een veilige plaats. Na afloop van het onderzoek zullen deze audiobestanden worden verwijderd.

U krijgt van ons een formulier waarop u toestemming voor het maken en gebruiken van deze opnames kunt aangeven.

Voor de interne administratie van dit onderzoek zijn ook persoonsgegevens nodig, zoals naam en geboortedatum van de deelnemers. Deze gegevens zijn alleen toegankelijk voor de onderzoeker en de gegevensbeheerder.

We bewaren alle onderzoeks- en persoonsgegevens op beveiligde wijze volgens de richtlijnen van de Radboud Universiteit.

Heeft u vragen over het onderzoek?

Als u meer informatie over het onderzoek wilt hebben, kunt u contact opnemen met Laurie Faro, e-mail: l.faro@let.ru.nl.

Ethische toetsing en klachten

Dit onderzoek is goedgekeurd door de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen van de Radboud Universiteit (ETC-GW nummer 2020 – 9339)

Heeft u klachten over het onderzoek, dan kunt u contact opnemen met de verantwoordelijke onderzoeker.

Ook kunt u een klacht indienen bij de secretaris van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen Radboud Universiteit (etc-gw@ru.nl)

Voor vragen over de verwerking van gegevens in dit onderzoek kunt u contact opnemen met:
dataofficer@let.ru.nl

Toestemmingsverklaring

Als u en uw kind aan dit onderzoek mee willen doen, vragen we u een toestemmingsverklaring te ondertekenen. Door uw schriftelijke toestemming geeft u aan dat u de informatie heeft begrepen en instemt met deelname aan het onderzoek.

Bijlage IV: toestemmingsverklaring ouders/verzorgers

Radboud Universiteit

TOESTEMMINGSVERKLARING

Naam onderzoek: Communicatie met kinderen over de dood: Het effect van film op het begrip dood bij kinderen van zeven jaar

Verantwoordelijke onderzoeker: *Dr. L.M.C. Faro*

Verklaring ouder/voogd

Ik heb de schriftelijke informatie over het onderzoek gelezen en het onderzoek is mij uitgelegd. Ik heb de gelegenheid gehad vragen te stellen over het onderzoek. Ik heb voldoende tijd gehad om na te denken over mijn deelname en over de deelname van mijn kinderen. Ik begrijp dat ik mijzelf en mijn kinderen op elk moment, zonder enige consequentie en zonder opgaaf van reden, uit de studie kan terugtrekken.

Ik geef wel/niet* toestemming aan de onderzoeker om eventuele interviews door middel van opnameapparatuur vast te leggen. Na afloop van het onderzoek zullen deze audiobestanden worden verwijderd.

Ik geef toestemming mijn gegevens en die van mijn kinderen anoniem te gebruiken voor het doel zoals omschreven in de schriftelijke informatie over het onderzoek.

Ik geef toestemming om mijn geanonimiseerde onderzoeksgegevens en die van mijn kinderen op te slaan op de beveiligde sites van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Ik stem in met deelname van mij en van mijn minderjarig(e) kind(eren).

Naam minderjarig(e) kind(eren):

.....
.....
.....

.....

Naam: .....

Relatie tot de deelnemer:.....

Handtekening: .....

Datum: .....

Verklaring uitvoerend onderzoeker

Ik verklaar dat ik de hierboven genoemde ouder/voogd juist heb geïnformeerd over het onderzoek en dat ik mij houd aan de richtlijnen voor onderzoekers zoals verwoord in het protocol van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen.

Naam: .....

Handtekening: .....

Datum:.....

*graag aangeven of toestemming tot opname van het interview wel of niet wordt verleend

Bijlage V: debriefing

Radboud Universiteit

Geachte familie (naam deelnemende familie)

Enige tijd geleden heeft uw familie welwillend medewerking verleend aan het onderzoek *Communicatie met kinderen over de dood: Het effect van film op het begrip dood bij kinderen van zeven jaar*

Via dit schrijven spreken wij onze dank uit voor uw openheid en bereidwillige medewerking van u en uw kind.

We kunnen ons voorstellen dat u misschien behoefte heeft nog eens na te praten over hoe u en uw kind het onderzoek, en vooral het onderwerp, hebben ervaren. Uiteraard zijn we hiertoe gaarne bereid en in dat geval kunt u contact opnemen met Laurie Faro: l.faro@let.ru.nl

De door u en uw kind verstrekte gegevens worden, zoals we hebben afgesproken, anoniem en vertrouwelijk behandeld en opgeslagen.

Zoals afgesproken sturen wij, te zijner tijd, na afronding van het onderzoek, een overzicht van de resultaten.

We danken u nogmaals heel hartelijk voor uw medewerking.

Met vriendelijke groet,

Namens alle onderzoekers:

Dr. Laurie M.C. Faro

Bijlage VI: codeboek

Kleur	Code	Betekenis
Geel	Onontkoombaarheid/algemeenheid	Het begrip dat alles wat leeft ook dood gaat
Licht groen	Toepasselijkheid	Het begrip dat alleen levende 'dingen' dood kunnen gaan
Licht blauw	Onomkeerbaarheid/permanentie	Het begrip dat de dood blijvend is en dat er geen terugkeer naar het leven mogelijk is
Roze	Beëindiging	Het begrip dat alle processen in een lichaam op zullen houden te functioneren waarop de dood zal volgen.
Donkerblauw	Causaliteit	Het begrip dat dood uiteindelijk veroorzaakt wordt door afbraak van lichamelijke functies.
Rood	Variabele religie	Religieuze instructies, opvattingen van mensen in hun directe omgeving, culturele praktijken en blootstelling aan prikkels van de dood (bijvoorbeeld oorlog in het land van het kind)
Donkergroen	Variabele communicatie met ouders	Ouderlijke input over het onderwerp de dood.
Paars	Variabele directe ervaring	Directe ervaring omvat (1) de dood van een direct familielid of goede vriend, (2) de dood van een verder familielid, een kennis of een familievriend (3) of de dood van een huisdier
Donkerrood	Overig (open coderen)	Dingen die niet bij een van de bovenstaande codes horen.